SANOAT KORXONALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASHDAGI ILG‘OR XORIJIY TAJRIBALAR VA ULARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Abdullaev Bahodir Tojimirzaevich
“O‘zbekiston metallurgiya kombinati” AJ boshqaruvi raisi
e-mail: bahodirabdullayev@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tezisda sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda ilg‘or xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalanish masalalari tadqiq etilgan. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda faqat ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar bilan cheklanib qolmasdan, mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish, resurslar sarfi, ishlab chiqarish yo‘qotishlari, mahsulot sifati, texnologik yangilanish, innovatsion faollik va energiya samaradorligini hisobga olish zarurligi asoslangan. Yaponiya, Germaniya, AQSh va Janubiy Koreya tajribalari tahlil qilinib, ularning O‘zbekiston sanoat korxonalari uchun mos jihatlari aniqlangan. Tadqiqot natijasida sanoat korxonalari samaradorligini kompleks baholash, resurslardan tejamkor foydalanish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, inson kapitali sifatini oshirish va innovatsion boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat korxonasi, iqtisodiy samaradorlik, mehnat unumdorligi, resurslardan foydalanish, innovatsiya, texnologik yangilanish, raqamlashtirish, xorijiy tajriba, raqobatbardoshlik, ishlab chiqarish.

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyotda sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish milliy iqtisodiy o‘sishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Sanoatda yaratilgan qo‘shilgan qiymat, mehnat unumdorligi, texnologik salohiyat va resurslardan foydalanish darajasi mamlakatning umumiy iqtisodiy raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. BMTning Sanoatni rivojlantirish tashkiloti sanoatni ish o‘rinlari, texnologik taraqqiyot va barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim manbalaridan biri sifatida baholaydi [1].

Iqtisodiy samaradorlikni baholash masalasi iqtisodiy nazariyada uzoq tarixga ega. Adam Smit mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning ishlab chiqarish samaradorligiga ta’sirini asoslab bergan [2]. Keyinchalik ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi, texnologik taraqqiyot va mehnat unumdorligi masalalari iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishiga aylangan.

Hozirgi sharoitda korxona samaradorligini faqat mahsulot ishlab chiqarish hajmi yoki foyda miqdori orqali baholash yetarli emas. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti metodologiyasida mahsuldorlikni baholashda ishlab chiqarish natijalari bilan bir qatorda mehnat, kapital va boshqa ishlab chiqarish omillaridan foydalanish darajasini hisobga olish zarurligi ta’kidlangan [3].

Shu sababli xorijiy mamlakatlarda shakllangan samaradorlikni baholash usullarini o‘rganish va ularning O‘zbekiston sharoitiga mos jihatlaridan foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Sanoat korxonasining iqtisodiy samaradorligi ishlab chiqarish natijalarining ularni yaratish uchun sarflangan resurslarga nisbati bilan ifodalanadi. Bunda korxona faoliyatini baholashda mehnat, kapital, moddiy resurslar, energiya, vaqt va texnologik imkoniyatlardan qay darajada oqilona foydalanilayotgani inobatga olinishi lozim [3].

Robert Solou tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda iqtisodiy o‘sishda kapital va mehnatdan tashqari texnologik omillarning ham muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan [4]. Shu nuqtayi nazardan sanoat korxonasi samaradorligini baholashda texnologik yangilanish darajasi ham alohida ko‘rsatkich sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Innovatsiyalarning korxona raqobatbardoshligiga ta’siri J. Shumpeterning iqtisodiy qarashlarida ham muhim o‘rin egallaydi. U yangi texnologiya, yangi mahsulot, yangi bozor va yangi ishlab chiqarish usullarining iqtisodiy rivojlanishdagi rolini ta’kidlagan [5].

Shunday qilib, zamonaviy yondashuvda sanoat korxonasining iqtisodiy samaradorligi quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha baholanishi mumkin: mehnat unumdorligi, kapital samaradorligi, materiallardan foydalanish, energiya samaradorligi, mahsulot sifati, xarajatlarni optimallashtirish, innovatsion faollik va texnologik yangilanish.

Yaponiya tajribasi

Sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish bo‘yicha eng ko‘p o‘rganilgan tajribalardan biri Yaponiya sanoatiga xos ishlab chiqarish tizimidir. Xususan, Toyota korxonasida shakllangan ishlab chiqarish tizimi ortiqcha xarajat va yo‘qotishlarni bartaraf etish, mahsulot sifatini oshirish va ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz takomillashtirishga asoslangan [6].

Toyota ishlab chiqarish tizimida ortiqcha ishlab chiqarish, kutish, ortiqcha tashish, ortiqcha zaxira, keraksiz harakatlar va nuqsonli mahsulotlar kabi yo‘qotishlarni kamaytirish muhim hisoblanadi [6; 7]. Bu yondashuv korxonaning iqtisodiy samaradorligini resurslarni ko‘paytirish orqali emas, balki mavjud resurslardan yanada oqilona foydalanish orqali oshirish imkonini beradi.

Yaponiya tajribasining yana bir muhim jihati ishlab chiqarish jarayonini muntazam takomillashtirish hisoblanadi. Korxona xodimlarining ish jarayonidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishda ishtirok etishi mehnat unumdorligi hamda mahsulot sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [6].

Shuningdek, Yaponiya modelining muhim xususiyati ishlab chiqarish va ta’minot jarayonlarining muvofiqlashtirilganligidir. Bu ortiqcha zaxiralarni kamaytirish, ishlab chiqarish siklini qisqartirish va aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish imkonini beradi [7].

Germaniya tajribasi

Germaniya sanoatida iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashda texnologik modernizatsiya, mahsulot sifati, malakali kadrlar va ishlab chiqarish intizomi muhim o‘rin tutadi. Germaniya tajribasi sanoat korxonasining samaradorligini faqat xarajatlarni qisqartirish bilan emas, balki yuqori qo‘shilgan qiymat yaratadigan mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

Korxonalarda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish jarayonidagi yo‘qotishlarni kamaytirish imkonini beradi [8].

Germaniya tajribasining muhim jihatlaridan biri ta’lim va ishlab chiqarish o‘rtasidagi uzviy aloqadir. Malakali ishchi kuchining shakllanishi sanoat korxonalarida texnologik jihatdan murakkab jarayonlarni samarali tashkil etish imkonini beradi [9].

Bundan tashqari, raqamlashtirish va zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarining rivojlanishi korxonada ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilish, resurslar harakatini kuzatish va qaror qabul qilish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

AQSh tajribasi

AQSh sanoatida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari hamda innovatsiyalarga investitsiyalarni ko‘paytirish hisoblanadi. AQSh Milliy standartlar va texnologiyalar instituti materiallarida ishlab chiqarishda ilmiy-tadqiqot ishlari yangi jarayonlar, mashinalar, tizimlar va texnologiyalarni rivojlantirish orqali mahsuldorlik, sifat va ekologik samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi ta’kidlangan [10].

AQSh tajribasida ishlab chiqarish korxonasining iqtisodiy samaradorligi texnologik innovatsiyalar, investitsiya qarorlari va boshqaruv sifatini birgalikda baholash asosida shakllanadi [11].

Boshqaruv amaliyotining mahsuldorlikka ta'siri ham alohida ahamiyatga ega. AQShda olib borilgan tadqiqotlar boshqaruv amaliyotidagi farqlar ishlab chiqarish korxonalari mahsuldorligidagi sezilarli tafovutlar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatgan [12].

Demak, AQSh tajribasidan sanoat korxonalarida investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash, innovatsion loyihalar natijadorligini o'lchash va boshqaruv sifatini takomillashtirish nuqtayi nazaridan foydalanish mumkin.

Janubiy Koreya tajribasi

Janubiy Koreya sanoatining rivojlanish tajribasi texnologik modernizatsiya, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish, inson kapitali va innovatsion salohiyatning uyg'unlashuvi bilan tavsiflanadi. Jahon banki Janubiy Koreyaning urushdan keyingi davrda yordam oluvchi mamlakatdan yuqori daromadli va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotga aylanganini qayd etadi [13].

Janubiy Koreya tajribasida sanoatni modernizatsiya qilish, texnologik salohiyatni oshirish va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida qaralgan. Bu esa korxonalarning ichki bozordagi samaradorligi bilan bir qatorda tashqi bozordagi raqobatbardoshligini ham oshirish imkonini bergan.

Shu nuqtayi nazardan O'zbekiston sanoat korxonalari uchun ham texnologiyalarni o'zlashtirish, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish, kadrlar salohiyatini oshirish va ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim yo'nalishlardan biri bo'lishi mumkin.

Xorijiy tajribalarni O'zbekiston sanoatida qo'llash yo'llari

Xorijiy tajribalarni O'zbekiston sanoat korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki milliy iqtisodiyotning texnologik, institutsional va resurs xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, korxonalar iqtisodiy samaradorligini baholashning kompleks tizimini shakllantirish zarur. Bunda ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, asosiy vositalar qaytimi, material sig'imi, energiya sig'imi, xarajatlar, foydalilik, mahsulot sifati va innovatsion faollik birgalikda baholanishi lozim [3].

Ikkinchidan, Yaponiya tajribasidan kelib chiqib, ishlab chiqarishdagi ichki yo'qotishlarni muntazam aniqlash va kamaytirish mexanizmlarini kuchaytirish mumkin [6; 7].

Uchinchidan, Germaniya va AQSh tajribalari asosida texnologik modernizatsiya va innovatsion faollikni iqtisodiy samaradorlikni baholash tizimiga kiritish maqsadga muvofiq [8; 10].

To'rtinchidan, korxonalarda inson kapitali samaradorligini baholashga alohida e'tibor qaratish zarur. Xodimlarning malakasi, qayta tayyorlash darajasi, mehnat unumdorligi va yangi texnologiyalar bilan ishlash qobiliyati korxona samaradorligining muhim omillaridan hisoblanadi.

Beshinchidan, raqamlashtirishning iqtisodiy natijasini alohida baholash zarur. Raqamli texnologiyalar faqat axborot tizimini joriy etish bilan cheklanmasligi, balki ishlab chiqarish siklini qisqartirish, resurs sarfini kamaytirish, sifat nazoratini yaxshilash va boshqaruv qarorlarini tezlashtirishga xizmat qilishi kerak [10; 14].

UNIDOning sanoat rivojlanishi bo'yicha hisobotlarida ham raqamlashtirish, innovatsiya, ish o'rinlari yaratish va ekologik barqarorlik zamonaviy sanoat siyosatining muhim yo'nalishlari sifatida ko'rsatiladi [1; 15].

Oltinchidan, sanoat korxonalari samaradorligini baholashda ekologik ko'rsatkichlarni ham hisobga olish zarur. Resurslardan samarali foydalanish, energiya sarfini kamaytirish, chiqindilarni qisqartirish va ishlab chiqarishning ekologik ta'sirini pasaytirish uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikning tarkibiy qismiga aylanmoqda [1; 15].

Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda yagona ko‘rsatkichdan foydalanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Xorijiy tajribalarni umumlashtirish asosida samaradorlikni bir nechta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar bo‘yicha baholash maqsadga muvofiq.

Yaponiya tajribasidan ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish, mahsulot sifatini oshirish va jarayonlarni uzluksiz takomillashtirish mexanizmlarini olish mumkin [6; 7].

Germaniya tajribasidan texnologik modernizatsiya, sifat, kasbiy tayyorgarlik va ishlab chiqarish intizomini uyg‘unlashtirish bo‘yicha yondashuvlardan foydalanish mumkin [8; 9].

AQSh tajribasi esa ilmiy-tadqiqot ishlari, innovatsiya, texnologik investitsiyalar va boshqaruv qarorlarining iqtisodiy natijadorligini baholash zarurligini ko‘rsatadi [10; 11; 12].

Janubiy Koreya tajribasi sanoat modernizatsiyasi, inson kapitali, texnologiya va eksport salohiyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirish muhimligini ko‘rsatadi [13].

Shu asosda O‘zbekiston sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni baholashning kompleks yondashuvini shakllantirish, ishlab chiqarish yo‘qotishlarini kamaytirish, texnologik yangilanishni jadallashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish va innovatsion faollikni rag‘batlantirish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda ilg‘or xorijiy tajribalar muhim ilmiy va amaliy manba hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda samaradorlikni baholash faqat moliyaviy natijalar bilan cheklanmaydi. Mehnat unumdorligi, kapitaldan foydalanish, resurslar sarfi, mahsulot sifati, innovatsiya, texnologik yangilanish, raqamlashtirish va ekologik samaradorlik ham hisobga olinadi [3; 15].

Yaponiya tajribasi yo‘qotishlarni kamaytirish va ishlab chiqarish jarayonlarini uzluksiz takomillashtirish bilan ajralib turadi. Germaniya modeli texnologiya, sifat va malakali kadrlarga tayanadi. AQSh tajribasida innovatsiya, ilmiy-tadqiqot ishlari va texnologik investitsiyalarning ahamiyati yuqori. Janubiy Koreya tajribasida esa texnologik modernizatsiya, inson kapitali va eksportbop ishlab chiqarish o‘rtasidagi bog‘liqlik muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston sharoitida ushbu tajribalarni milliy iqtisodiyotning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, sanoat korxonalari samaradorligini kompleks baholash tizimini joriy etish, ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarni kamaytirish, energiya va materiallardan samarali foydalanish, texnologik modernizatsiyani jadallashtirish, inson kapitaliga investitsiyalarni ko‘paytirish va innovatsion boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Natijada sanoat korxonalarining nafaqat joriy moliyaviy samaradorligi, balki uzoq muddatli raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanish salohiyatini ham oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations Industrial Development Organization. Industrial Development Report 2024: Turning Challenges into Sustainable Solutions: The New Era of Industrial Policy. Vienna: UNIDO, 2024.
2. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell, 1776.
3. OECD. Measuring Productivity – OECD Manual: Measurement of Aggregate and Industry-Level Productivity Growth. Paris: OECD Publishing, 2001. 156 p.
4. Solow R. M. Technical Change and the Aggregate Production Function // The Review of Economics and Statistics. 1957. Vol. 39. No. 3. P. 312–320.
5. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1934.
6. Ohno T. Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. Portland, Oregon: Productivity Press, 1988. 143 p.

7. Womack J. P., Jones D. T. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. New York: Simon & Schuster, 1996.
8. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, 1985.
9. OECD. Skills for Jobs Database. Paris: OECD Publishing.
10. National Institute of Standards and Technology. Definition of Manufacturing-related R&D. Gaithersburg: U.S. Department of Commerce, NIST.
11. National Institute of Standards and Technology. Manufacturing Economics. Gaithersburg: U.S. Department of Commerce, NIST.
12. National Institute of Standards and Technology. Managing Productivity. Gaithersburg: U.S. Department of Commerce, NIST.
13. World Bank. Republic of Korea: Country Overview. Washington, D.C.: World Bank.
14. National Institute of Standards and Technology. Innovation, R&D and IP: Artificial Intelligence – Key Considerations and Effective Implementation Strategies. Gaithersburg: U.S. Department of Commerce, 2025.
15. UNIDO. International Yearbook of Industrial Statistics 2024. Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2024.
16. Thomas D. Annual Report on the U.S. Manufacturing Economy: 2025. Advanced Manufacturing Series, NIST AMS 100-76. Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2026.
17. Thomas D. A Framework for Economic Decision Making in Advancing Manufacturing Industry Competitiveness. Advanced Manufacturing Series, NIST AMS 100-80. Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2026.
18. Thomas D. Flow Time Innovations: The Effect on Productivity and Production in U.S. Manufacturing. Advanced Manufacturing Series, NIST AMS 100-25. Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 2019.